

SPRAWA FRITZA FRIEDLA

W zasobach Archiwum IPN znajdują się akta sądowe procesu przeciwko Fritzowi Gustawowi Friedlowi, którego powojenna prasa nazywała katem białostockiego getta. Został on osądzony przez Sąd Apelacyjny w Białymstoku w 1949 r. i skazany na karę śmierci¹. Proces odnotowany był nie tylko przez prasę regionalną, lecz także przez ziomkostwo Żydów białostockich z Nowego Jorku. Analiza materiałów związanych z procesem Friedla pozwala prześledzić przypadek ekstradycji i osądzenia nazistowskiego zbrodniarza.

Ściganie zbrodniarzy hitlerowskich

31 sierpnia 1944 r. PKWN wydał dekret o wymierzaniu kary dla zbrodniarzy faszystowsko-hitlerowskich². Ta specjalna ustawa karna wraz z zasadami prawa międzynarodowego zawartymi w umowie poczdamskiej z 2 sierpnia 1945 r., porozumieniu londyńskim z 8 sierpnia 1945 r. i Karcie (Statucie) Międzynarodowego Trybunału Wojskowego stała się podstawą do ścigania, ekstradycji i sądzenia nazistowskich zbrodniarzy wojennych po II wojnie światowej. Moc wiążącą zasad dotyczących ścigania i karania zbrodniarzy wojennych kilkakrotnie potwierdziło także Zgromadzenie Ogólne ONZ w wydawanych rezolucjach (m.in. 11 grudnia 1945 r. i 13 lutego 1946 r.)³.

Dla umożliwienia ekstradycji hitlerowskich zbrodniarzy wojennych zorganizowano aparat wykonawczy, w którego skład weszły Komisja Narodów Zjednoczonych do Spraw Zbrodni Wojennych (UNWCC) i Centralny Rejestr Zbrodniarzy Wojennych i Podejrzanych (CROWCASS). Proces ekstradycyjny miał wyglądać następująco: państwo pokrzywdzone musiało przed złożeniem wniosku ekstradycyjnego spowodować wpisanie podejrzanego na listę zbrodniarzy UNWCC, a następnie na listę CROWCASS. Po spełnieniu tych wymogów państwo pokrzywdzone miało podstawę do żądania wydania przestępcy i osądzenia go w miejscu popełnienia zbrodni.

W Polsce dekretem z 10 listopada 1945 r. powołano w ramach Ministerstwa Sprawiedliwości specjalny organ – Główną Komisję Badania Zbrodni Hitlerowskich, która miała przygotowywać procedury prawne ścigania i sądzenia winnych. Państwa pokrzywdzone akredytowały swoje misje wojskowe przy Sojuszniczej Radzie Kontroli nad Niemcami. Polską Misję do Badania Zbrodni Wojennych powołano 23 stycznia 1946 r. Zadaniem misji było m.in. poszukiwanie zbrodniarzy wojennych, zbieranie dowodów winy, opracowywanie wniosków ekstradycyj-

¹ Akta Sądu Apelacyjnego w Białymstoku – sygn. sądowa K 47/49, I Ds.1036/48, sygn. archiwalna IPN SAB 20–20a, Akta Fritza Friedla, byłego funkcjonariusza gestapo w Białymstoku, IPN Bi 033/134.

² Swoistym paradoksem było to, że na podstawie tego samego dekretu ścigano i skazywano działaczy polskiej opozycji politycznej i podziemia niepodległościowego. Ich procesy, w odróżnieniu od procesów zbrodniarzy nazistowskich, były prowadzone z jawnym pogwałceniem elementarnych norm prawa. Zob. *Przestępstwa sędziów i prokuratorów w Polsce lat 1944–1956*, red. W. Kulesza, A. Rzepliński, Warszawa 2001.

³ Szerzej na ten temat zob. m.in.: E. Kobińska-Motas, *Ekstradycja przestępców wojennych do Polski z czterech stref okupacyjnych Niemiec 1946–1950*, Warszawa 1991; C. Pilichowski, *Badanie i ściganie zbrodni hitlerowskich 1944–1974*, Warszawa 1975; L. Szpak, *Ekstradycja hitlerowskich zbrodniarzy wojennych ze szczególnym uwzględnieniem praktyki polskiej*, Warszawa 1979.

nych i przeprowadzanie ekstradycji do Polski. Procedurę ekstradycyjną utrudniły nowe wewnętrzne przepisy wprowadzone w 1947 r. w angielskiej i amerykańskiej strefie okupacyjnej.

Kim był Friedel?

Fritz Gustaw Friedel urodził się w 1891 r. w miejscowości Klaukallen w Prusach Wschodnich. Ojciec był właścicielem kuźni. Friedel ukończył osiem klas i rozpoczął pracę jako subiekt w sklepie. W 1911 r. wstąpił ochotniczo do wojska. Brał czynny udział w walkach podczas I wojny światowej. Po wojnie pracował w Grenzpolizei. Do 1920 r. dosłużył się stopnia feldfebla. W tym roku Grenzpolizei została rozwiązana i w ramach reorganizacji Friedel przeszedł do służby w policji kryminalnej w Olsztynie (Allenstein) jako asystent. Po ukończeniu kursu w policji, w 1925 r. otrzymał stanowisko sekretarza kryminalnego. W 1933 r. wstąpił w szeregi NSDAP (podczas procesu zeznał, że był tylko szeregowym członkiem partii). Od 1934 do 1942 r. pracował w gestapo jako sekretarz kryminalny i kierownik służby rozpoznawczej. W tym okresie w 1937 r. ukończył Szkołę Policijną w Berlinie-Charlottenburgu. Do Białegostoku przeniesiono go 1 października 1942 r. Pełnił funkcję kierownika trzech referatów wydziału gestapo w urzędzie szefa policji bezpieczeństwa w okręgu białostockim (Kommandeur Šipo i SD) – do lipca 1944 r.⁴ Były to referaty prowadzące sprawy związane z Kościołami i Żydami (ref. IV B), służbą rozpoznawczą, opracowywaniem kartotek, aresztami (ref. IV ED), służbą poszukiwań (ref. IV F). Friedel zajmował także stanowisko inspektora kryminalnego w ref. IV C, który prowadził sprawy członków NSDAP (kartoteka, paszporty, wykroczenia). W praktyce Friedel był współodpowiedzialny za akcję likwidacji getta białostockiego.

7 sierpnia 1945 r. został aresztowany przez władze brytyjskie jako zbrodniarz wojenny i osadzony w obozie; 14 sierpnia 1946 r. przesłuchany przez władze wojskowe w obozie nr 7 w Hemen, gdzie był zatrzymany. W 1947 r. przebywał w obozie w Eselheide jako więzień o numerze 356020.

Starania o ekstradycję

Fritza Gustawa Friedla wpisano na międzynarodową listę zbrodniarzy wojennych, podlegał więc prawu ekstradycji. Żeby jednak do niej doprowadzić, trzeba było spełnić szereg wymogów, m.in. przedstawienie dowody w sprawie.

9 września 1946 r. Polska Misja Wojskowa Badania Zbrodni Wojennych w Brytyjskiej Strefie Okupacyjnej Niemiec w Bad Salzufflen, aby móc rozpocząć starania ekstradycyjne, zwróciła się pismem do Prokuratury Specjalnego Sądu w Łodzi o nadesłanie materiałów dowodowych. Już 14 września 1946 r. ekspozytura Prokuratury Specjalnego Sądu Karnego w Białymstoku skierowała do Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego pismo w sprawie poszukiwania materiałów na temat Friedla. Tego samego dnia zwróciła się z prośbą do redakcji miejscowej gazety „Jedność Narodowa” o kilkakrotne zamieszczenie apelu, aby do kancelarii sądu zgłaszały się osoby mogące złożyć zeznania w sprawie G.F. Friedla i innych zbrodniarzy wojennych.

W odpowiedzi na apel Wojewódzki Komitet Żydowski nadesłał do prokuratury pismo (datowane 19 września 1946 r.): „[...] uprzejmie donosimy: w/w Friedel przy pierwszej akcji w ghetto [tak w oryginale] białostockim tj. od 5 II 1943 do 12 II 1943 i w ostatecznej likwidacji ghetta białostockiego w dn. 16 VIII 1943 do 24 VIII 1943 osobiście dowodził tymi akcjami, jednocześnie własnoręcznie z rewolwerem zamordował setki mężczyzn, kobiet i dzieci”. Informowano także, iż „dn. 12 bm. [grudnia 1946 r.] przystąpiliśmy do ekshumowania zwłok pomordowanych przy likwidacji ghetta, są to chorzy ze szpitala ghettoowego, w tej liczbie kobiety ciężarne i matki z noworodkami, których w/w Friedel siedząc sobie na krześle przy wykopanym grobie własnoręcznie strzelał i mordował. Wobec wyżej przytoczonych faktów, prosimy uprzejmie o przeprowadzenie śledztwa na miejscu zbrodni,

⁴ IPN SAB-20a, Protokoły przesłuchań F.G. Friedla, k. 139, 141–142; IPN SAB-20, Zeznania F.G. Friedla, k. 73–76.

co bez wątplenia da materiał potwierdzający zbrodnię”. W piśmie wymieniono pięciu świadków zamieszkałych w Białymstoku, którzy mogli zeznawać w sprawie.

11 listopada 1946 r. Wojewódzki Komitet Żydowski w Białymstoku nadesłał nową listę jedenastu świadków. 17 listopada 1946 r. prokurator Sądu Okręgowego w Białymstoku zarządził, by przesłuchano świadków wskazanych przez komitet. 22 listopada 1946 r. odbyła się ekshumacja zwłok na białostockim cmentarzu przy ulicy Żabiej. W wyniku ekshumacji przeprowadzonej przez dr. Józefa Noniewicza wydobyto ok. 230 zwłok ułożonych warstwowo. Protokół ekshumacji został dołączony do akt sprawy.

16 i 24 stycznia 1947 r. sędzia Sądu Grodzkiego Leon Damulewicz przesłuchał Chackiela Pendzicha, Elięgo Czechockiego, Dawida Koleśnika i Abrama Ostroburskiego. Ten ostatni oraz: Judel Pytler, Ida Babkies, Michał Urszański, Jakob Rosen, Jankiel Ostryński, Masza Kaptan, Fienia Lipińska i Józefina Modziewiecka złożyli kolejne zeznania 8 i 14 lutego 1947 r. przed funkcjonariuszami WUBP w Białymstoku⁵. Większość osób przesłuchiwał oficer śledczy pochodzenia żydowskiego Samuel Faber⁶. Wszystkie zeznania podkreślają okrucieństwo, sadyzm i osobiste zaangażowanie Friedla w mordowanie ludności żydowskiej.

Mimo gromadzenia dowodów przez prokuraturę w Białymstoku, wymagana dokumentacja nie została dostarczona odnośnym władzom za granicą w terminie. Zastępca szefa Polskiej Misji Wojskowej mjr Doliwa-Jankowski 29 września 1947 r. prosił władze brytyjskiej strefy okupacyjnej o przewiezienie Friedla z obozu nr 7 w Eselheide do Centralnego Aresztu Zbrodniarzy Wojennych Nr 2 w Fischbeck, skąd miał być przetransportowany do Polski. W drugiej połowie 1947 r. nastąpiła zmiana przepisów o zasadach ekstradycji w strefie brytyjskiej, w wyniku której znacznie ograniczono liczbę osób podlegających ekstradycji. W aktach sądowych znajduje się wprawdzie pismo z 1 września 1947 r. dotyczące ekstradycji Friedla do Polski, jednakże nie doszło do niej ze względów proceduralnych. Na skutek liberalizacji zasad ekstradycji w brytyjskiej strefie okupacyjnej i przyznania szerokich uprawnień procesowych osobom podejrzanym Friedel został zwolniony z więzienia 24 września 1947 r. Polska Misja Wojskowa złożyła wniosek o jego ponowne aresztowanie. Jednak jeszcze w następnym roku nie dysponowała – jak wynika z pisma Polskiej Misji Wojskowej z 19 maja 1948 r. do GKBZH w Warszawie – niezbędnym do wniosku o ekstradycję materiałem dowodowym. W piśmie tym poinformowano, że akta z Polski jeszcze nie nadeszły, i ponaglano, by jak najszybciej zostały przesłane. Być może z powodu braku akt proces ekstradycyjny został zawieszony, a Friedel zwolniony.

Ekstradycja

Prawdopodobnie spoteczność żydowska śledziła rozwój sprawy Friedla, bo 28 maja 1948 r. Central Committee of Liberated Jews in the American Occupied Zone in Germany skierował do Polskiej Misji Wojskowej pismo, w którym przesłał listę świadków mogących świadczyć w sprawie Friedla poza Polską, na terenach stref okupacyjnych. W odpowiedzi Polska Misja Wojskowa poinformowała, że proces przeciwko Friedlowi odbędzie się w Hamburgu 5 czerwca 1948 r. i że wystarczy zeznania trzech świadków, którzy go rozpoznają i potwierdzą jego zbrodnie. Na rozprawie przeciw G.F. Friedlowi 5 czerwca 1948 r. zeznawali: Chaim Rosenblum, Selman Judenbaum, Hersz Złotykamień.

Sam Friedel zeznał, że nigdy nie był szefem getta, tylko inspektorem kryminalnym. Potwierdził, że był obecny podczas wykonania egzekucji w Grodnie. Była to jednak – według jego zeznań – egzekucja bandytów. Friedel kategorycznie zaprzeczył, jakoby był odpowiedzialny za czyjąś śmierć. Scharakteryzował swoją pracę w getcie jako pracę urzędnika.

Sędzia prowadzący dr Wolff zdecydował o odroczeniu sprawy do 5 lipca 1948 r. Stwierdził, że nie ma wystarczających dowodów winy Friedla, i zaproponował, aby sprowadzić kolejnych świadków, którzy zamieszkują czasowo na terenie stref okupacyjnych byłych Nie-

⁵ IPN SAB-20a, k. 45–54.

⁶ Zob. J. Kułak, *Faber i spółka. Historia jednego przekrętu*, „Biuletyn IPN” 2000, nr 6.

miec. 19 sierpnia 1948 r. hamburski oddział Sądu Ekstradycyjnego podjął decyzję: „Niniejszym wydaje się upoważnienie do wysyłki ww. osoby [G.F. Friedla], której żądają władze polskie do kraju na proces w charakterze przestępcy wojennego”.

Ekstradycja do Polskiej Misji Wojskowej nastąpiła 24 sierpnia 1948 r. Nie wiadomo dokładnie, w jaki sposób przewieziono Friedla do Polski. Po 1947 r. władze brytyjskie i amerykańskie ograniczyły pomoc w zakresie transportu i wyżywienia więźniów. Prawdopodobnie Polska Misja Wojskowa w Bad Salzuflen dotoczyła Friedla do grupy innych więźniów, transportowanej ciężarówką pod eskortą wojskową. Najpierw dostarczono go z brytyjskiej strefy okupacyjnej do Polskiej Misji Wojskowej w Berlinie, skąd został przewieziony 1 września 1948 r. do Poznania, przejęty przez tamtejszy WUBP i przekazany – według właściwości terytorialnej – do WUBP w Białymstoku. I wydział Sekcji I WUBP w Białymstoku przejął go 4 września 1948 r.⁷

Po II wojnie światowej w ręce władz polskich wydano m.in. trzech zbrodniarzy wojennych, którzy działali w czasie okupacji na terenie okręgu białostockiego. Byli to, oprócz SS-Obersturmführera Fritza Gustawa Friedla, SS-Hauptsturmführer Waldemar Macholl i Paul Melzer, Amtskommissar w Michałowie w pow. białostockim. Wszyscy zostali osądzeni w Białymstoku w 1949 r.

Proces

Friedel został umieszczony w areszcie śledczym w Białymstoku i przesłuchany – 6 września 1948 r. przez oficera śledczego WUBP, 7 i 8 września przez wiceprokuratora Sądu Okręgowego Ignacego Kochanowskiego, a 14 września przez oficera śledczego WUBP Wincentego Buraka. W protokole przesłuchania zwracają uwagę dwa własnoręcznie wykonane przez Friedla rysunki, na których przedstawiona jest struktura działania policji i obsada personalna poszczególnych referatów⁸. W materiale dowodowym śledztwa na uwagę zasługują też odpisy zarządzeń wydawanych przez policję niemiecką w Białymstoku w 1942 r.

27 grudnia 1948 r., po zapoznaniu się z aktami sprawy Friedla, prokurator postanowił wszcząć śledztwo, prowadzone za pośrednictwem WUBP. Akt oskarżenia przeciw Friedlowi sporządzono 13 czerwca 1949 r., a jego tekst w języku niemieckim dostarczono mu 14 października 1949 r.

Rozprawa główna odbyła się 26 października 1949 r. przed Sądem Apelacyjnym I Wydział Karny w Białymstoku. W rozprawie uczestniczyli: przewodniczący – prezes Sądu Apelacyjnego L. Olejnik, prokurator Jacek Grębecki, obrońca z urzędu Józef Burak. Akt oskarżenia zawierał kilkanaście punktów, w tym m.in. oskarżenie o masowe zbrodnie dokonane na ludności żydowskiej w getcie białostockim w latach 1942–1943 (zwłaszcza podczas likwidacji getta) i egzekucje, z podaniem dat dziennych i liczby ofiar. W procesie zeznawali świadkowie: Chaskiel Pendzich, Abram Ostroburski, Dawid Koleśnik, Szlomo Blas, Chaim Wróbel, Szmul Bramson, Mira Kniazier, Efroim Kisler, Fania Lipińska, Tobiasz Cytron, Abram Osowiecki, Szmaja Grynstajin, Maks Kwaler, Jadwiga Będnarska, Rachel Zachariasz, Berta Kniaziew.

Dr Szymon Datner z Żydowskiego Instytutu Historycznego, jako biegły podczas procesu, złożył sądowi kilkunastostronicową ekspertyzę. Dokument ten posiada swoistą stylistykę pełną patosu, poetyckich porównań i górnolotnych sformułowań. Autor odwołuje się też często do ówczesnej sytuacji politycznej, sojuszy, odnotowuje nawet utworzenie NRD. To wszystko sprawia, że ekspertyza ma bardziej propagandowy niż procesowy charakter. Jest to jednak dokument, który doskonale oddaje ducha owych czasów i klimat, jaki panował na pokazowych procesach zbrodniarzy nazistowskich⁹.

⁷ Akta kontrolno-śledcze dot. Friedla (nr. KSL-6691/49) zostały zniszczone w 1989 r. (prot. brak. 60/89).

⁸ IPN SAB-20a, k. 147.

⁹ IPN SAB-20, S. Datner, Ekspertyza, k. 88–118; zob. także S. Datner, *Opinia biegłego w procesie szefa Referatu Żydowskiego w białostockim gestapo (1942–1944) Fritza Gustawa Friedla*, „Biuletyn ŻIH” 1976, nr 99, s. 41–57.

Fot. Z archiwum O IPN w Białymstoku

Podczas ekshumacji

Wojewódzka Żydowska Komisja Historyczna w Białymstoku dostarczyła jako dowody w sprawie relacje Żydów białostockich złożone przed komisją, dotyczące zagłady ludności żydowskiej w getcie białostockim. Są to relacje: Tobiasza Cytrona (nr 87/45 i 66/45), Czertoka Mojsze i Grynstejna Szmerla (nr 27/45), Jakoba Fabryckiego (nr 29/45). Materiałem dołączonym do akt był także protokół sekcji zwłok z ul. Zabiej w Białymstoku.

Oskarżony F.G. Friedel nie przyznał się do zarzucanych czynów, po raz kolejny zapewnił, że nie przeprowadzał akcji w Białymstoku. Odpowiedzialny za nie miał być przybyły z Berlina Odilo Globocnik¹⁰. „Byłem tylko urzędnikiem, nigdy nie rozstrzeliwałem nikogo, czyniła to policja [...]. Nigdy w życiu nie uderzyłem ani nie zniewazyłem żadnego Żyda” – mówił Friedel.

Wyrok

28 października 1949 r. ogłoszono wyrok. Sąd udowodnił oskarżonemu, że jest winien zbrodni, które opisano w dziesięciu rozbudowanych punktach, m.in.: „oskarżony wziął udział w przestępczej organizacji powołanej przez władze państwa niemieckiego [...]” i inne konkretne czyny. Sąd „postanowił uznać winę i skazać na łączną karę śmierci”. Obrońca zwracał się do Sądu Najwyższego o utaskawienie, jednak ten odrzucił prośbę i „zaopiniował negatywnie prośbę o utaskawienie, albowiem szczególnie napięcie złej woli i ilość popełnionych przez oskarżonego zabójstw nie daje podstaw do przyjęcia, że zasługuje on na prawo łaski”¹¹.

W 1951 r. akta sprawy Friedla były wykorzystane jako dowód rzeczowy w sprawie przeciwko zbrodniarzom nazistowskim Erikowi Kochowi i Waldemarowi Machollowi. Sam Friedel został przewieziony w maju 1951 r. do Warszawy, osadzony w więzieniu nr 1, gdzie był przesłuchiwany przez oficera śledczego MBP Anatola Katiuszyna. Złożył obszerne zeznania dotyczące struktury działania gestapo i jego funkcjonariuszy¹².

Wyrok śmierci na G.F. Friedlu wykonano 28 listopada 1952 r.

¹⁰ Odilo Globocnik – w latach 1939–1942 dowódca SS i policji dystryktu lubelskiego Generalnego Gubernatorstwa. Od 1942 r. SS-Gruppenführer. Kierował zagładą Żydów w obozach koncentracyjnych w Bełżcu, Majdanku, Sobiborze i Treblince. Wykonawca operacji „Reinhard” (eksterminacja 1,5 mln Żydów i 50 tys. Cyganów). Odpowiedzialny za eksterminację i wysiedlenia ludności polskiej Zamojszczyzny.

¹¹ IPN SAB-20, k. 145.

¹² Zeznania sądowe F.G. Friedla i W. Macholla wykorzystał Szymon Datner w opracowaniach dotyczących eksterminacji Żydów w okręgu białostockim; zob. m.in.: S. Datner, *Niemiecki okupacyjny aparat bezpieczeństwa w okręgu białostockim (1941–1944) w świetle materiałów niemieckich (opracowania Waldemara Macholla)*, „Biuletyn GKBZH” 1965, t. XV, s. 5–65; *idem*, *Eksterminacja ludności żydowskiej w okręgu białostockim*, „Biuletyn ŻIH” 1966, nr 60, s. 3–50.